

19. Yüzyıl Erken Dönem Psikiyatri Fotoğrafçılığının Gelişimi ve Hugh Welch Diamond

Arş. Gör. Özge Arslan

Makale Geliş Tarihi: 03.02.2020

Yayına Kabul Tarihi: 02.03.2020

Özet

19. yüzyılda Aydınlanma düşüncesinin etkisiyle meydana gelen bilimsel ve teknolojik gelişmeler, insan ruhu ve davranışlarında ortaya çıkan bozuklukların tanı ve tedavisinde farklı yöntemlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İnsan ruhunun doğrudan gözlemlenebilmesinin zorluğu, bu yöntemlere ilişkin farklı araçlar kullanılmasına yol açmıştır. 19. yüzyılda fizyonomi yaklaşımının popülerleşmesiyle, insanların yüz ifadelerinden ruhsal durumlarına ilişkin bilgi edinilebileceği ve bu bilgiler ışığında ruh hastalıklarının sınıflandırılabileceği iddiası ile çalışmalar ortaya konmuştur. Yapılan çalışmalarda, sanat tıbbi amaçlarla kullanılmıştır. Bu doğrultuda, 19. yüzyılın erken dönemlerinde ruh sağlığı bozuk olan kişilerin portrelerini çizmek için ressamlar görevlendirilmiştir. Fotoğrafın keşfinden sonra ise İngiliz psikiyatrist Hugh Welch Diamond yeni bir yaklaşım ortaya koyarak ruhsal bozuklukları olan hastaların portre fotoğraflarını çekmiştir. Böylece psikiyatri fotoğrafçılığının temelleri atılmış, izleyen dönemlerde de ruhsal bozuklukların tanı ve tedavisinde fotoğraf bir araç olarak kullanılmıştır. Bu araştırma da, 19. yüzyılda psikiyatri fotoğrafçılığının gelişimini ortaya koymayı ve ruh hastalıklarının tanı ve tedavisinde fotoğrafın nasıl kullanıldığına ilişkin genel bir çerçeve çizmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Psikiyatri Fotoğrafçılığı, Tıbbi Portre, Ruhsal Bozukluklar, Fotoğraf, Fizyonomi.

THE DEVELOPMENT OF EARLY 19TH CENTURY PSYCHIATRIC PHOTOGRAPHY AND HUGH WELCH DIAMOND

Abstract

Scientific and technological developments, which took place in the 19th century with the effect of Enlightenment thought, led to the emergence of different methods in the diagnosis and treatment of disorders in human psyche and behavior. The difficulty of directly observing the psyche led to the use of different tools related to these methods. With the popularization of the physiognomy approach in the 19th century, studies have been put forward with the claim that people can get information about their mental status from facial expressions and that mental illnesses can be classified in the light of this information. In these studies, art was used for medical purposes. Accordingly, painters were assigned to draw portraits of people with mental disorders in the early 19th century. After the discovery of the photograph, English psychiatrist Hugh Welch Diamond took a new approach and took portraits of patients with mental disorders. Thus, the foundations of psychiatric photography were founded and photography was used as a tool in the diagnosis and treatment of mental disorders in the following periods. This research aims to reveal the development of psychiatric photography in the 19th century and to draw a general framework on how photography was used in the diagnosis and treatment of mental illnesses.

Keywords: Psychiatric Photography, Medical Portrait, Mental Disorders, Photography, Physiognomy.

Giriş

Orta Çağ'da, ruhsal bozukluğu olan kişilerin dış dünyadan soyutlandıkları, "deli" olarak nitelendirildikleri, tecrit altında tutuldukları, "deliliğin" tespitinin insanlık dışı yöntemlerle yapıldığı bir dönem hakimdi. Bu kişilerin sorumluluğu, o dönemde genellikle ailesindeydi. Katı dini inançlara sahip ailelere mensup ruhsal bozukluğu olan kişiler ise, kiliselerde din adamları tarafından şeytan çıkarma gibi yöntemlerle iyileştirilmeye çalışılmaktaydı. 18. yüzyılın sonlarında, ruh sağlığı yerinde olmayanlara yönelik ticari amaçlı özel bakım evleri açılmıştı. Bu bakımevleri hastalara deli gömleği giydirilip, el ve ayaklarına zincirlerin takıldığı yerlerdi. Bu bakımevlerinde hastaların bakımını üstlenenler de, hekimlerden ziyade bakıcılardı. 19. yüzyıldan önce, ruh hastalıklarının nedenleri hakkında bilgi çok azdı. Tıp hekimleri, genel tıbbi bilgilerinin yettiği ölçüde ruhsal bozukluğu olan kişilere kaynaklık etmeye çalışsalar da, yeterli olamadılar (Ekmekçi, 2018, s. 78).

19. yüzyıl öncesinde var olan bu iklim, insanlık dışı uygulamalara sahne olmuştur. Tablonun değişmesine olanak sağlayan hümanistik yaklaşım, Fransız tıp hekimi Philippe Pinel ile (1745-1826) ortaya çıkmıştır. Pinel, psikiyatri alanı içinde en köklü değişimi yapan, "deliliğin zincirlerini kıran" kişi olarak tarihte yerini almıştır. O'nun sayesinde Aydınlanma'nın hümanizmi, rasyonalizmi ve seküler ilerleyişi psikiyatristler tarafından somutlaşmıştır. Pinel'in tedavi yöntemi temelde, hastanın çektiği zihinsel acıyı azaltmaya yöneliktir. Pinel, tedavinin etkinliğini ve niceliğini ölçmek için istatistiksel verileri ilk kez kullanan psikiyatri hekimlerindendir (Pietikäinen, 2015, s. 106).

Philippe Pinel, 1793'te La Bicetre Hastanesi ve on bin hasta kapasitesi ile o dönemlerde dünyanın en büyük ruh sağlığı ve hastalıkları hastanesi olan La Salpetriere'de çalışırken hastalarına ahlaki tedavi (moral treatment) yaklaşımını uygulamıştır (Pietikäinen, 2015, s. 106). Bu yaklaşımda, ruhsal bozukluğu olan kişiler "Orta Çağ düşüncesindeki gibi hayvani düzeye inmiş, tüm kapasitelerini yitirmiş bireyler olarak değil; nazik ve insani bir şekilde davranılması gereken, şanssız ve acı çeken insanlar" olarak görülmektedir (Ekmekçi, 2018, s.79). Hümanistik yaklaşımı ile zincirleri kırmakla kalmayan Pinel, ilk kuşak psikiyatristleri de eğitmiştir. 1806 yılında yayımlanan A Treatise on Insanity (Delilik Üzerine Bilimsel Bir İnceleme) eseri, Fransız ve Anglo-Amerikan tıbbında büyük bir etki yaratarak psikiyatri alanında klasik eserlerden biri haline gelmiştir.

Bu gelişmelerle birlikte psikiyatri ilk olarak Fransa'da bağımsız bir tıp dalı olarak ortaya çıkmıştır. Alman tıp hekimi Johann Reil, psikiyatri¹ kelimesini 1808'de ortaya atmış olmasına rağmen, 19. yüzyıl tıbbında bu kelime

yaygın bir şekilde kullanılmamıştır. 19. yüzyıl boyunca ruhsal hastalıklar, ruhsal bozukluğu olan kişilerin kendilerine yabancılaşması (alienation) olarak anlaşılmış ve bu dönemlerde ruh sağlığı ve hastalıkları hastanelerinde çalışan psikiyatristler, ruh bilimci anlamına gelen alienist kavramıyla adlandırılmışlardır. Psikiyatri kelimesinin kullanımı ise ruhsal hastalıkların tedavisinin dile geldiği 1820'li yılların son zamanlarına denk gelmektedir (Pietikäinen, 2015).

Philippe Pinel'in ruh sağlığı alanında dönüm noktası olan yaklaşımı sonrası, insan davranışlarını anlamaya, tanımlamaya ve Pinel'in (1806) "anlama fonksiyonlarında meydana gelen bozulma" (s.33) olarak tanımladığı ruhsal hastalıkları belirlemeye yönelik çabalar da artış göstermiştir. Bu çabalar, öncelikli olarak hastalıkların sınıflandırılmasına yönelik girişimler olmuştur. Duyguların "dolaysız ölçme araçlarıyla ölçülebilmesinin" mümkün olmaması sebebiyle, ruhsal hastalıkları sınıflandırmada öncelikle bireylerin ruhsal durumlarını anlayabilmek için bir gösterene ihtiyaç duyulmuştur. Bu gösteren de; kişinin yaşantıladığı duyguları, görünümünde değişikliklere² yol açarak belirten yüz ifadesi olmuştur (Kirmayer'den aktaran Candansayar ve Coşar, 2001, s. 24).

Bu doğrultuda psikiyatristler, ruhsal hastalıkların sınıflandırılmasında; dönemin popüler fizyonomi yaklaşımından da etkilenerek ruh sağlığı bozukluğu olan kişilerin yüz ifadelerini gözlemlemiş ve bu gözlemlerini sanatçılara resmettirmişlerdir. Böylece ruh hastalıkları semptomları (belirtileri) kayıt altına alınmış ve görsel olarak kategorize edilmiştir. Ruhsal hastalıkları tanımlama ve sınıflandırma amaçlı tıbbi illüstrasyonlardan sonra, fotoğrafın keşfi ile resmin yerini fotografik görüntüler almıştır. Fotoğrafi tanıs ve tıbbi amaçlarla sistematik olarak psikiyatride kullanan ilk kişi olan Hugh Welch Diamond, "psikiyatri fotoğrafçılığının babası" olarak bu alanın öncüsü kabul edilmiştir.

¹ Psikiyatri (psychiatry) kelimesinin kökeni olan psycho, "maddi olmayan ruh veya aklın onun içinde bulunduğu, ancak maddi bedenle özdeş olmayan" dualistik görüşünü yansıtan "ruhla ilgili olan" anlamına gelmektedir (Oxford English Dictionary) (Web 1: <https://www.oed.com/> Erişim tarihi: 21. 01. 2020).

² Görünümdeki bu değişimler, duygulanım (affect) olarak ifade edilmektedir. Yaşantılanan duygunun kişi tarafından hissedilmesi ise "emotion" olarak adlandırılmaktadır. Türkçe'de duygu sözcüğü ile karşılansa da, daha yaygın olarak emasyon sözcüğü kullanılmaktadır. Emotion sözcüğü köken olarak Latince "movere" sözcüğünden gelmektedir ve hareket, değişim anlamını taşımaktadır. Kişinin bedensel ve ruhsal işlevlerinde ortaya çıkan bir değişimin kişi tarafından hissedilmesi anlamında kullanılmaktadır. İnsanlar çeşitli durumlar karşısında bir dizi psiko fizyolojik değişimler yaşantırlar ve bunları emasyonlar olarak hissederler. Türkçe'deki duygu sözcüğü bu anlamı tam olarak verememektedir. Bu nedenle psikiyatrik literatürde emasyon olarak kullanılmaktadır. Duygulanımla emasyon arasındaki ilişki oldukça karmaşıktır, ancak duygulanımın yaşantılanan duygunun özellikle yüze olmak üzere bedene yansıyan görünümü, emasyonun ise kişinin yaşantıladığı duyguyu hissetmesi olduğu söylenebilir (Kirmayer'den akt. Candansayar ve Coşar, 2001, s. 24).

İlk Tıbbi İllüstrasyonlar (Medical Illustrations)

19. yüzyılın ilk dönemlerinde ruhsal bozukluğu olan kişilerin fiziksel görünümünün, ruhsal durumlarını yansıttığı görüşü yaygın bir kabul olmuştur. Bu durum, fizyonominin³ (physiognomy) 19. yüzyılda yeniden popüler bir yaklaşım haline gelmesinin bir sonucudur⁴. Fizyonomi, "bir kişinin dış görünüşünün; onun karakterinin, içgüdülerinin ve davranışlarının göstereceği fikrine dayanmaktadır ve bu yaklaşıma göre tüm bunlar insan ruhunu dışarıya yansıtmaktadır." O dönemlerde fizyonomi, özellikle yüz ifadelerine odaklanmakla birlikte, bedensel işaretlerin insan davranışının dışavurumu olduğunu savunanlar da bulunmaktadır (Hartley, 2001, s. 16). Fizyonomik görüş, Antik Yunan'dan Çin'e kadar birçok medeniyette kabul görmüştür. Özellikle 18. ve 19. yüzyılda "Aydınlanma düşüncesinin görme duyusuna atfettiği önem ve estetik kuramındaki önemli gelişmeler" ile fizyonomi yeniden popüler bir hale gelmiştir (Yumul, 2012, s. 6). Bu görüşten etkilenen tıp hekimleri hastalıkların sınıflandırılmasında, hastaların yüz ve beden işaretlerini temel almışlardır. 19. yüzyılda psikiyatri, "zihnin görünmeyen hareketlerini, bedenin görülebilir işaretlerinden okumuştur" (Rutanen, 2015, s. 1).

Fizyonomi yaklaşımından etkilenen bilim çevreleri; bireylerin duyguları, düşünceleri ve karakterlerine ilişkin bilgiyi onların dış görünüşlerinden elde edebileceklerini varsaymışlardır. Bu görüşten hareketle, insanların yüz ifadeleri ve beden hareketlerinden çıkarsadıkları fizyolojik işaretleri, görsel yolla kayıt altına alarak ruhsal hastalıkların belirlenmesinde somut veriler elde etmeye çalışmışlardır. Bunun için de ilk olarak, hastaların portrelerini çizmeleri için ressamı görevlendirmişlerdir⁵.

Tıbbi illüstrasyon tarihinin erken dönemlerinde, ressamlar⁶ hastalıkların belirtilerini resmetmeye ilgi duymuş olsalar da, onların çizimleri tıbbi bir amaçla hizmet etmemiştir (Gilman, 1976). Tıbbi amaçlı illüstrasyonlar, ruhsal hastalıkların sınıflandırılmasında Fransız geleneğinin kurucusu olan Fransız psikiyatrist Jean-Étienne Dominique Esquirol (1772-1840) ile dikkat çekmiştir. Philippe Pinel'in öğrencisi olan Esquirol ruhsal hastalıkların sınıflandırılmasında, hastaların görünüşlerine odaklanmıştır. Esquirol, Fransa'da

³ Fizyonomi, günümüzde kabul edilen bir yaklaşım olmamakla birlikte, "sözde" bir bilim olarak değerlendirilmektedir.

⁴ Fizyonomi, 18. yüzyılın sonlarında İsviçreli fizyonom, yazar ve filozof Johann Caspar Lavater (1741-1801) tarafından yeniden kurulmuştur (Chester, 2015).

⁵ Ressamların sipariş üzerine yaptıkları bu portreler literatürde "commissioned portrait" olarak adlandırılmaktadır.

⁶ Ör: Albrecht Dürer, Melancholia (1514)

Salpêtrière Psikiyatri Hastanesi'nde çalıştığı süre boyunca hastalarının portre çizimleri için ressamı görevlendirmiştir (bkz. Görsel 1 ve 2). Esquirol, monomania (saplantı) ve lypemania (şiddetli melankoli hali) kavramlarını ilk kez ruhsal hastalık sınıflandırmasında kullanan kişidir (Beveridge, 2018, s. 275).

Görsel 1. Georges Francois Gabriel, epilepsi hastası bir kadın, 1818, illüstrasyon, Salpêtrière Psikiyatri Hastanesi/Fransa (Solda)

Görsel 2. Georges Francois Gabriel, zeka geriliği olan bir kadın, 1818, illüstrasyon, Salpêtrière Psikiyatri Hastanesi/Fransa (Sağda)

Esquirol'un öğrencisi ve meslektaşısı Étienne-Jean Georget', portre çizimleri için Fransız ressam Theodore Gericault'ı (1791-1824) görevlendirmiştir (Beveridge, 2018, s. 275). Gericault'un ruh sağlığı bozuk kişileri resmettiği son dönem çalışmaları ile resim ve psikiyatri yakınlaşmaya başlamıştır (Gilman, 1976).

Esquirol, Salpêtrière Hastanesi'ndeki hastalarının portrelerini içeren Des Maladies Mentales (A Treatise on Insanity) adlı eserini 1838 yılında yayımladıktan sonra; tıbbi portrelere olan ilgi önemli ölçüde artmıştır. Bu ilgi özellikle fizyonomi alanı üzerinden gelişmiştir. İskoç tıp hekimi ve psikiyatrist Alexander Morison (1779-1866), Esquirol'un çalışmalarını yakından takip

etmiş ve O da, kendi hastalarının portrelerini farklı sanatçılara⁷ resmetmiştir (Beveridge, 2018, s. 275-276).

Alexander Morison, Esquiroi'un çalışmasında yer alan portre çizimlerden ve kendi hastalarının portrelerinden oluşan *The Physiognomy of Mental Diseases* (Ruhsal Hastalıkların Fizyonomisi) kitabını 1843 yılında yayımlamıştır. Morison (1843) bu eserinde fizyonominin önemini şu şekilde tartışmıştır:

Fizyonominin, ruhsal hastalıklar üzerinde çalışılması kadar gerekli olduğu bir hastalık sınıfı daha yoktur. Fizyonomi, yalnızca farklı çeşitlerin karakteristik özelliklerini ayırt etmemize olanak sağlamakla kalmaz; aynı zamanda bu özelliklerden hangisini gösterdiğine göre kişide hangi hastalığın olduğunu haber verir ve sakinleşme görülenlerde iyileşme dönemine geçildiği görüşümüzü doğrulamış olur (s. 1).

Morison bu görüşleri doğrultusunda ruhsal hastalıkları; mani (mania), monomani (monomania), demans (demantia) ve zeka gerilikleri (idiot - embesil) olarak dört temel başlık altında sınıflandırmıştır. Bu başlıkları da, hastalıklara eşlik eden farklı duygular ve diğer belirtiler temelinde alt sınıflara ayırmıştır (bkz. Görsel 3). Morison, her bir hastalığı farklı hasta portreleri ile resmederek ruhsal hastalıklara ilişkin görsel bir rehber sunmuştur (Morison, 1843).

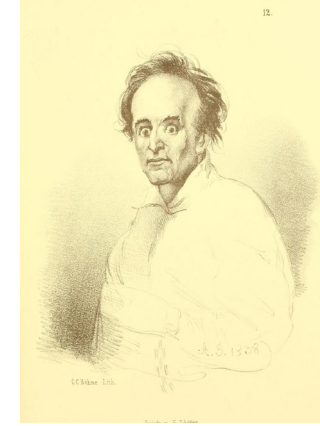
Görsel 3. Monomaninin dinsel inanışla ilişkili bir türü - demonomanisi⁸ olan bir hasta, illüstrasyon, Bethlehem Psikiyatri Hastanesi, Londra

⁷ Alexander Morison; Simon Jacques Rochard, Alexander Johnston ve Charles Gow gibi sanatçılarla çalışmıştır (Web 2: <https://wellcomecollection.org/works/da9k72zs>. Erişim tarihi: 20. 01.2020).

⁸ Demonomani (demonomania): Kötü bir ruh ya da şeytan tarafından kontrol edildiği ya da bu güçlerin kendi içerisinde bulunduğu şekilde inanışa sahip olunan, saplantılı kaygı durumu (APA Online Dictionary). (Web 3: <https://dictionary.apa.org/demonomania>. Erişim tarihi: 26.01.2020).

R.B. 40 yaşında. Eskiden kimyager olan hasta, şu anda kendini bir tanrı olarak görüyor. Tanrının bir hükümdarla bile el sıkışmayacağını söyleyerek herhangi biriyle el sıkışmaktan kaçınıyor. Bir kişiyle selamlaşırken şöyle diyor: 'Ben dünyanın ve cennetin savaşçı tanrısıyım. Sana vurarak seni bir anda öldürebilirim' (Morison, 1843, s. 208).

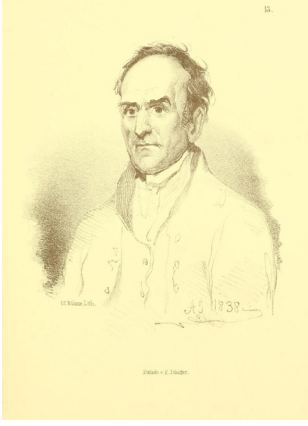
Morison, hastalarının ruhsal bozukluklarının akut ve akut sonrası dönemleri hakkında daha detaylı bilgiler veren bu dönemlere ait kısa açıklamalara da yer vermiştir⁹ (bkz. Görsel 4 ve 5).

Görsel 4. Alexander Johnston, epilepsi ile birlikte seyreden manisi olan bir hasta mani nöbetindeyken, 1838, illüstrasyon, Bethlehem Psikiyatri Hastanesi, Londra

A.H., 60 yaşında. Bir süredir periyodik mani atakları olan hastanın nöbetleri 6 hafta aralıklarla ortaya çıkıyor. Son on gündür ise nöbetler aniden başlıyor. Hasta diz çöküyor, dua ediyor ve yüksek sesle şarkı söylüyor ve sonrasında tehlikeli bir hale geliyor. Maalesef ki, geçirdiği nöbetlerden birinde ona yemek vermek için yanına gelen kadını yakaladı ve öldürdü. Hastanın epilepsi nöbetinden sonra, şiddet eğilimi azalmaya başladı; bu da epileptik maninin olağan seyrine karşıttır, epilepsi nöbeti genelde mani semptomlarını artırır (Morison, 1843, s.66).

⁹ Detaylı bilgi için bkz. Morison, A. (1843). *The Physiognomy of Mental Diseases*. London: Longman and Co.

Görsel 5. Alexander Johnston, epilepsi ile birlikte seyreden manisi olan bir hastanın nöbet sonrası, sakinleşmiş hali, 1838, illüstrasyon, Bethlehem Psikiyatri Hastanesi, Londra

A.H.'nin iki ya da üç günde bir geçirdiği epilepsi nöbetleri birkaç haftadır devam ediyor; ancak hasta sakin, kendinde ve kendini idare edebiliyor. Bağırsakları mani dönemi boyunca güçlü ilaçları gerektirecek kadar yavaş çalışıyor. Hastanın zapt edilmesi ve karanlık bir odada tecrit edilmesi gerekiyor (Morison, 1843, s.70).

Morison (1843) yüzdeki ifadenin hem ruhsal durumla yakından ilişkili hem de ruhsal duruma bağlı olduğunu belirtmiştir ve bu ilişkiyi şu sözlerle açıklamıştır:

Delilik durumunda, benzer duygu ve düşüncelerin tekrarlanması, göz kaslarının hareketlerinin izleyen tekrarı ve yüzde tuhaf bir ifadenin olması; ruh sağlığı bozukluklarının kibir, öfke, şüphe, neşe, aşk, korku ve yas gibi farklı özelliklerini karakterize eden bu duygu ve düşünceler ile vahşilik, soyutlama ve deliliğin bir kombinasyonudur (s. 1).

Tüm bu anlatılanlardan anlaşılacağı üzere; dönemin egemen fizyonomi yaklaşımının etkisi ile, psikiyatri hekimleri insan duygu ve düşüncelerini yansıttığı iddiasıyla yüz ifadelerine ve bu ifadelerin işaretlerine odaklanmışlardır. Ruhsal bozukluğu olan kişilerin portre çizimleri ile de bu işaretleri görselleştirmişlerdir. Bu doğrultuda 19. yüzyılın ilk yarısında Morison ve Esquirol'un çalışmaları hem ruhsal hastalıkları sınıflandırma hem de sanatı tıbbi bir amaçla kullanarak ilk tıbbi illüstrasyonları ortaya koyma girişimleri olması bakımından dönemin öncü çalışmaları olarak gösterilebilir.

Psikiyatri Fotoğrafçılığı (Psychiatric Photography)

19. yüzyılın bilim anlayışında yaygın olan ampirist¹⁰ yaklaşım, gözlemlenebilir ve duyularla algılanabilir bilgiye olan sarsılmaz güveni de beraberinde getirmiştir. 1839 yılında daguerreotype¹¹ ile elde edilen ilk fotografik görüntü, bilimsel çalışmalara katkı sağlamak açısından da oldukça etkili bir keşif olmuştur. Fotoğraf, anı zamanda sabitleyerek o ana ait görsel bilginin elde edilmesine ve sonraki dönemlere aktarılabilmesine olanak tanımıştır. Psikiyatri bilimi de, fotoğrafın tarihi kayıt altına alabilen bu özelliğini, ruh hastalıklarının tanı ve tedavisinde etkili bir araç olarak kullanmaya başlamıştır.

Fotoğrafçılık ve psikiyatri 19. yüzyılın ikinci yarısında Batı Avrupa'da birbiri ardına gelişen alanlar olmuşlardır. Her iki alan da, kavramsal olarak Aydınlanma Dönemi'nin Amprisizm'i ile Kartezyen Dualizm'in¹² ve maddi olarak Endüstri Dönemi'nin teknolojisini esas aldıklarından modern yaklaşımlar olarak kabul edilmişlerdir (Rutanen, 2015, s. 1).

19. yüzyılın ortalarında fotoğraf, ruhsal bozuklukları olan kişilerin dış görünüşlerinden, onların hastalıklarına ilişkin çıkarsama yapılabileceğini iddia eden bilim çevreleri tarafından, fizyonomik saptamalar için etkili bir araç olarak görülmüştür. Buna göre, insanların yüz ifadeleri ve beden hareketleri fotoğraf ile kayıt altına alınmış; kaydedilen bu fotoğraflar hastalara ait fizyolojik işaretleri anda sabitleyerek, hastalıkların sınıflandırılmasında kolaylık sağlamıştır. Böylece fotoğraf, gerçekliği tasvir edebilmesi ve somut bir şekilde yansıtabilmesi ile, anlık görüntülerin en gerçekçi yolla yakalanabilmesine olanak tanımıştır. Bilimde pozitivizm ilkelerinin kabul gördüğü bu dönemde, gerçekliği gözle görülebilir şekilde donduran fotoğraf, bilginin güvenilir bir temsili haline gelmiştir. Amerikalı kültür ve edebiyat tarihçisi Sander L. Gilman (1859) fotoğrafın bilim için önemini, İngiliz Tıp Dergisi Lancet'te şu sözlerle ifade etmiştir: "Özünde fotoğraf -gerçekliğin sanatı

¹⁰ Bilginin yalnızca duyuşsal deneyim yoluyla elde edilebileceğini savunan felsefi görüş.

¹¹ Daguerreotype, Louis Jacques Mande Daguerre tarafından keşfedilen, gümüş ve bakır karışımı bir plaka üzerine cıva buharı yardımıyla aktarılan gerçek görüntüdür. Daguerre'in bu konudaki keşifleri; gümüş iyodürün ışığa karşı olan duyarlılığı, cıva buharı ile görüntüyü netleştirebilme, tuz ve su ile görüntüyü sabitleyebilme. Bu üçü bir araya geldiğinde Daguerreotype'ı oluşturdu. Pozlama süresi bu teknikle yarım saate indi. Ayrıca görüntü netliği açısından hayranlık uyandıracak bir görüntü kalitesi vardı ve fotoğraf çoğaltılabiliyordu. Fransız hükümetinin aynı yıl içerisinde Daguerreotype'ın tüm dünyada ücretsiz olarak kullanılabilmesini açıklaması ise fotoğrafçılığın bir meslek ve sanat dalı olarak yayılmasını sağladı. 1839 yılı fotoğrafçılığın resmi doğum yılı olarak kabul edildi (Web 4: <https://www.iienstitu.com/blog/daguerreotype-fotografçilikta-tarihi-bulus>. Erişim tarihi: 02.03.2020).

¹² Kartezyen Dualizm, Descartes'in; zihin ile beden birbiriyle ayrı ama birbiriyle ilişkili tözler olduğu görüşüne dayanır (Gökberk, 2003, s. 240-241).

ve sanattaki gerçekliğin temsilcisi- bilimin tasvir etmeye çalıştığı tüm yapı ve biçimleri yeniden üretmenin temel aracı olarak görünecektir” (s. 89). Fotoğraf Küratörü Phillip Prodger de, fotoğrafın bilimsel bir araştırma aracı olarak gelişimini şu sözlerle açıklamıştır:

İlk başta, fotoğraflar baskı ve çizimler ile aynı şekilde değerlendirildi. Onlara uygulanan standartlar olan inandırıcılık, hakimiyet, beceri ve ikna edicilik aynı ölçüde fotoğraflara da uygulandı. Ancak fotoğrafik teknoloji hızla gelişti. Bu yaklaşık 50 yıl sürdü, fakat fotoğraf 1800'lü yıllarının yarısında, geleneksel çizim ve baskı resimden ziyade, hakimiyet alanını genişletti. Fotoğraf, çıplak gözün görebildiğinden daha hızlı şekilde resmi çeker hale geldiği zaman, bilimsel doğruluk ölçümlerini etkilemeye başladı (Akt. Popova, 2011) .

Böylece fotoğraf, bilgiye ulaşmada ve bilginin kayıt altına alınmasında görsel bir araç olarak önemli bir role sahip olmuştur. Tüm bu gelişmeler; 19. yüzyılda psikiyatri fotoğrafçılığının ortaya çıkmasına neden olarak sanatın tıp bilimi içinde daha görünür hale gelmesine yol açmıştır. İngiliz bir psikiyatrist ve fotoğrafçı olan Hugh Welch Diamond (1809 -1886) psikiyatri fotoğrafçılığının öncüsü olarak kabul edilmektedir. Diamond, tarihte, fotoğrafı iyileştirici bir amaçla sistematik olarak kullanan ilk kişidir. Diamond'un çalışmalarından daha önce, psikiyatride kullanılan tıbbi illüstrasyonlar olmasına karşın, O'nun yöntemi diğerlerinden daha detaylı ve sistematiktir. Tanısal, sınıflandırıcı ve iyileştirici amaçlarla hastalarının fotoğraflarını çeken Diamond, tanısal fotoğrafçılığı (diagnostic photography) da ilk uygulayan kişi olarak bilinmektedir. Sander Gilman, Diamond'ın hem benliği anlama biçimleri hem de bu biçimleri fotografik olarak yakalama yollarından ötürü, O'ndan bir mucit olarak söz etmiştir (Gilman, 1976, s. 7). 1848-1858 yılları arasında İngiltere'de Surrey County Psikiyatri Hastanesi'nin kadın bölümünde yönetici olarak çalışan Diamond, burada çalıştığı süre boyunca, hastalarının portre fotoğraflarını çekerek onların yüzlerindeki ifadeleri kayıt altına almıştır. Diamond, hastalarının fotoğraflarını düz ve sade bir arka plan önünde sıradan pozlarla çekmiştir (bkz. Görsel 6 ve 7). Hugh Diamond bir hastanın ruhsal durumunun, fizyonomisi ve yüz ifadesinden çıkarsanabileceğini ortaya koymuştur. Bu düşünceden hareketle; fotoğraflardaki bazı hastaların yüz ifadelerinin kuruntulu paranoya ve melankoli gibi hastalıkları yansıttığını belirtmiştir. Diamond, fotoğrafın ruh hastalıklarının tanı ve tedavisinde yardımcı bir araç olduğunu belirterek fotoğrafı iyileştirici bir amaçla kullanmıştır¹³.

Görsel 6 (solda) ve 7 (sağda). Hugh W. Diamond, hasta portrelerinden örnekler, 1850'ler, Surrey County Psikiyatri Hastanesi, İngiltere

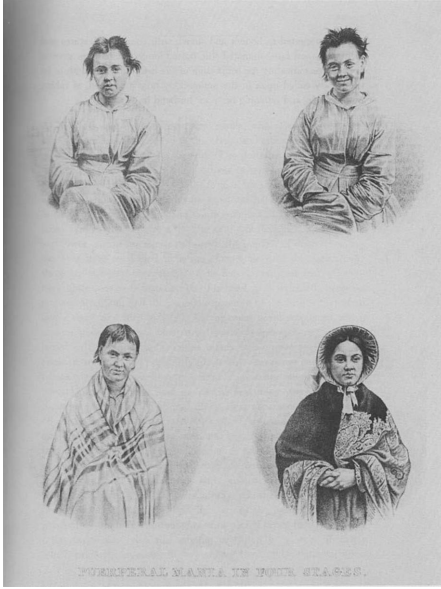
Hugh Diamond, tıp uzmanlığı ile fotografik becerilerini birleştirerek psikiyatri fotoğrafçılığına çok önemli katkılarda bulunmuştur (Harding, 2013). 1856 yılında yayımlanan “On the Application of Photography to the Physiognomic and Mental Phenomena of Insanity” (Deliliğin Fizyonomik ve Zihinsel Fenomenleri Üzerine Fotoğrafın Uygulanışı) makalesinde, portre fotoğrafların ruh hastalıklarının tanı ve tedavisinde kullanımının önemi- ne ilişkin bilgiler vermiştir. Buna göre, psikiyatride fotoğrafları kullanmak değerli vakaların kalıcı olmasını sağlayarak onları sadece şu an için değil, sonsuza dek gözlenebilir hale getirmektedir. Aynı zamanda Diamond'un deyişiyle “fotoğraflar, mükemmel ve güvenilir kayıtlardır” (Diamond, 1856/2010, s. 8). Fotoğrafçı ise, “insan ruhundaki değişmez bulutları, geçici fırtınayı veya güneş ışığını anında yakalar; böylece bir metafizikçinin, insan zihninin felsefesine yönelik araştırmalarında görünür ve görünür olmayana tanıklık etmesine ve onun izini sürmesine imkan verir” (Diamond, 1856/2010, s. 2).

Alman tıp hekimi Profesör Johann Christian August Heinroth (1773-1843) da, Diamond'un görüşleriyle paralel olarak, hastaların portre fotoğraflarından onların hastalıklarını tanımlayabilmek için kanıtlar sağlanabileceğini belirtmiştir. O'na göre fotoğraf, bu tanımlamaları doğrular ve detay-

¹³ Web5: <http://www.getty.edu/art/collection/artists/1805/hugh-welch-diamond-british-1809-1886/>. Erişim tarihi: 13.11.2018 . Web 6: <https://www.thevintagenews.com/2016/05/04/photos-asylum-patients-19th-century-british-psychiatrist-used-photography-analyze-mental-disorder/> Erişim tarihi: 13.11.2018 .

landırır. Böylelikle, bu yolla elde edilen kanıtlarla, hastalığa ilişkin bilgiye en kestirme yoldan ve en kapsamlı şekilde ulaşılmış olur (akt. Diamond, 1856/2010, s. 3).

Diamond (1856/2010) fotoğrafı çekilen hastaların genel olarak bu durumdan hoşnut olduklarını ve bu durumun onların ilgilerini çektiğini gözlemlediğini belirtmiştir. Ruhsal hastalıklarının tedavisinde ilerleme kaydeden vakalarında da benzer türde bir memnuniyete şahit olduğunu da ifade etmiştir. Hugh Diamond, mani dönemindeki genç bir hastasının, hastalığının farklı dönemlerini temsil eden, dört portre fotoğrafı incelemiştir (bkz. Görsel 8). İlk iki portrede, hastanın görünümünü diken diken olmuş saçlar, çatık kaşlar, sabit bir şekilde bakan, huzursuz gözler temsil etmektedir. Üçüncü portre, hastanın gülüşünde, ruhsal bozukluğa ait kahkahanın yerini hüznü bir gülümseyişin aldığı aşamayı göstermektedir. Bu aşamada, hastanın saçları alnına doğal bir şekilde düşmüştür. Zihinsel ajitasyonun¹⁴ bir göstergesi olarak alında derin olmayan izler vardır. Dördüncü portrede ise derin bir sakinlik vardır. Hasta iyileşmiştir (Diamond, 1856/2010, s. 4).

Görsel 8. Hugh W. Diamond, mani dönemindeki bir hastanın, hastalığının farklı dönemlerini temsil eden portre fotoğraflar, 1850'ler, Surrey County Psikiyatri Hastanesi, İngiltere

¹⁴ Zihinsel ajitasyon: Huzursuzluk ve kaygı içeren aşırı psikomotor uyarım durumu (Psikoloji Terimleri Sözlüğü, 2000, s. 6).

Diamond, hastalığın iyileşme sürecinin farklı evrelerini gösteren bu fotoğrafların; tedavinin başlangıcından sonuna kadar geçen süreci, gözle görülür bir hale getirmesi bakımından önemli olduğunu belirtmiştir. O'na göre, "büyük ve hasta için inanılmaz bu değişimin" kayıt altına alınarak iyileştiğinde hastaya gösterilmesi, hastanın kendindeki gelişimi görmesi ve devam eden yaşamında motive edici bir güç olması açısından da kayda değerdir (Diamond, 1856/2010, s. 4).

Diamond hastaların kendi fotografik temsillerine bakmalarının, hastalıklarının farkına varmalarında gerekli olan doğru öz yansıtmayı yapabilmeleri için onları zorladığını da belirtmiştir. Diamond için iyileşme, ruhsal bozukluğun kabulünden ortaya çıkmıştır ve O'na göre bu tedavi, içsel anlayışla dışsal temsilleri eşleştirmeyi içermektedir. Ruhsal bozukluk, "hastaların gördükleri yol ve baktıklarını düşündükleri yol arasındaki bölünmeden" kaynaklanmaktadır (Diamond, 1856/2010, s. 23).

Tıbbi etik alanında çalışmalarını yürüten Amerikalı akademisyen Sharrona Pearl (2009) Diamond'ın tıbbi fotoğraf projesinin; hastaları, fizyonomik bakışı iyileştirici bir araç olarak kendilerine doğru çevirmeye davet ettiğini belirtmiştir. Böylece Diamond'ın fotoğrafları, izleyicilerin, öznel fotoğrafçının gözünden görmelerine yardım eden aracılı aynalar olarak işlev görmektedir. Pearl'e göre, fizyonomi prensiplerinin uygulanmasıyla bu görüntüler, normalde gizlenmiş alanlara- psikiyatri hastanelerinin gizli derinlikleri ve bozulmuş insan zihninin daha da gizli derinliklerine- erişim sağlamıştır (s. 290).

Sharrona Pearl (2009), tüm bu görüşleri ile Diamond'ın fizyonomik esasları çok yeni bir yöne doğru çevirdiğini ortaya koymuştur. Diamond, diğer birçok fizyonomi uygulayıcısının aksine; değişim, davranış ve yüz ifadeleriyle ilgilenmiştir. Diamond fotografik analizlerinde, bozulan bir zihnin düzeltilebileceği varsayımına dayanarak kişilikten ziyade davranışları izlemiştir. Diamond'a göre, akıldışı davranış hastaların yüzlerinden anlaşılabilirliği gibi, saçları, giyimleri ve bedenlerinden de anlaşılabilirliği (Pearl, 2009, s. 290).

Hugh Diamond, deliliğin birçok düşünce alanı içinde farklı açıklamalarının olduğu ve bu sebeple farklı bakış açılarıyla anlatıldığını ortaya koymuştur. O'na göre, bir fotoğrafçının bakış açısı diğer bütün görüşlerden farklı olmaktadır. Diamond (1856/ 2010) bu farkı şu sözlerle açıklamaktadır:

Bir metafizikçi, ahlak kuramcısı, fizikçi ya da psikolog deliliği farklı bakış açılarıyla ve farklı tanımlamalarla açıklayacaktır. Bir fotoğrafçının ise pek çok durumda kendi dilinin herhangi birinden yardım almaya ihtiyacı yoktur. Bunun yerine fotoğrafçı,

sessiz ancak doğanın dilini anlatan kendinden önceki resmi dinlemeyi tercih eder. Zihinsel acının derecesi açısından farklılık gösteren anlaşılması güç terimleri (ör: üzüntü, derin üzüntü, keder, melankoli, ıstırap, umutsuzluk) kullanmasına gerek yoktur. Resim, kendisi için konuşur ve mutsuzluk ölçeğindeki ilk ve en yüksek duygu arasında ulaşılan kesin noktayı gösterir. Fotoğrafçı tarafından hayattan gösterilenler, gözlemcinin dikkatini herhangi bir doğal olmayan tanımlamadan çok daha güçlü bir şekilde yakalar (s. 2).

Hem bir psikiyatrist hem de bir fotoğrafçı olan Diamond için, bilim ve sanat uğraşları birbirine karışarak her ikisi de benliğin eğitimine hizmet etmektedir. Diamond fotoğrafçılığın, hem sanatın hem de bilimin kaynaklarından yararlanarak benlik gelişimi için kullanılabileceğini belirtmiştir (Pearl, 2009, s. 291).

Diamond, 1852 yılında Londra Sanat Topluluğu'nda açılan, Surrey Psikiyatri Hastanesi'ndeki hastalarının portre fotoğraflarının yer aldığı "Deliliğin Türleri (The Types of Insanity)" sergisi ile hem bilim hem de sanat alanında ününü pekiştirmiştir. Diamond fotoğraf alanındaki katkılarından ötürü, 1867 yılında Fotoğraf Topluluğu tarafından ödüllendirilmiştir. (Pearl, 2009, s. 291).

Hugh Welch Diamond, Alexander Morison ve J.E.D. Esquirol gibi öncü isimler tarafından uygulanan tıbbi illüstrasyon geleneğine katılarak bu geleneğin farklı bir yöne doğru evrilmesini de sağlamıştır. Bu doğrultuda, Diamond'ın bilim ve sanatı bir araya getiren çalışmaları ile yaşadığı dönemde kırılmalara yol açtığı söylenebilir. Diamond, çalışmaları ile meslektaşlarına ilham kaynağı da olmuştur. Fransız nörolog Jean-Martin Charcot (1825- 1893), histeri ataklarının aşamalarını incelemek ve tanımlamak için fotoğrafı kullanmıştır. Fotoğraf aracılığıyla Charcot, "histerik kadın hastalarının endişe verici davranışlarının detaylarını kaydetmiştir. Bu kayıtlarla; korku, mutluluk, tutku, şaşkınlık, memnuniyet gibi duygular pek çok kez betimlenmiştir" (Stevens ve Spears, 2009). İngiliz psikiyatrist John Conolly (1794- 1866) de Diamond'un makalesini referans alan ve O'ndan övgüyle bahsettiği denemeler yayınlamıştır. Medical Times ve Gazette'de yayınlanan bu denemelerin her birinde Diamond tarafından çekilen fotoğraflar, baskı resimler aracılığıyla gösterilmiştir (Rutanen, 2015, s. 8).

Sonuç ve Öneriler

19. yüzyılda bilginin güvenilir bir kaynağı olarak fotoğrafın, insan ruhunun karanlıkta kalmış yanlarına ışık tutabileceği ve insan duygu ve düşüncelerini yüz ifadeleri aracılığıyla dışavurabileceği inancı kayda değer görünmektedir. Bu görüş, günümüzde sözde bilim olarak değerlendirilen ve pek çok

eleştiriye hedef olan fizyonomi yaklaşımını temel alarak ortaya çıksa da, yaşadığımız yüzyıldan farklı bir zaman diliminde ortaya konan tıbbi portreler, dönemin kabullerini gösteren tarihi kayıtlar olması açısından önem arz etmektedir.

Tıbbi fotoğraflar, tarihi kayıt altına alan görsel dökümanlar olmakla birlikte; 19. yüzyılda ruhsal hastalıkların tanı ve tedavisinde fotoğrafı araç olarak kullanan Hugh Diamond'ın öne sürdüğü iddiaların günümüzde geçerli olmadığı da bilinmektedir. Ayrıca Diamond ve onu takip eden meslektaşları sonraki yıllarda, fotoğrafı ötekileştirmenin bir aracı olarak kullandıkları yönünde ciddi ve dikkate değer eleştirilere de maruz kalmışlardır (Bkz. Didi-Huberman, 2003). Meselenin pek çok yönden ele alınabilirliğine karşın; bu çalışmanın amacı, 19. yüzyılda psikiyatri fotoğrafçılığının gelişimi ve fotoğrafın ruh hastalıklarının tanı ve tedavisinde nasıl kullanıldığına ilişkin genel bir çerçeve çizmek olduğundan konu bu doğrultuda sınırlandırılmıştır.

Fotoğraf, bugüne dek pek çok konu ile ilişkilendirilmesine rağmen, fotoğrafın icat edildiği 19. yüzyılda tıbbi amaçlarla kullanımına ilişkin ulusal literatürde herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Bu sebeple bu araştırmanın, genel bir kavramsal çerçeve ortaya koyması bakımından ulusal literatürde alana ilişkin açılım getirebilecek potansiyeli olduğu söylenebilir. Ayrıca, ulusal literatürde tanınır olmayan alanın, yeni çalışmalara ışık tutarak zengin kavramsal tartışmalara da zemin hazırlayabileceği düşünülmektedir. Alanın, farklı disiplinlerin ilgileri doğrultusunda ötekileştirme, nesnellik gibi çeşitli meseleler üzerinden tartışılabilirliği de; bu tartışmaların gelecekte yapılacak çalışmalar için ufuk açıcı olacağını düşündürmektedir.

Kaynakça

Ayvaşık, H.B., Menli Er, N., Kışlak Tutarel, Ş. ve Erkuş, A. (2000). Psikoloji Terimleri Sözlüğü. Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları.

Beveridge, A. (2018). "Sir Alexander Morison and the Physiognomy of Mental Diseases: Part I". *Journal of the Royal College of Physicians of Edinburgh*, 48 (3), 272- 283.

Candansayar, S. ve Coşar, B. (2001). "Kültürlerarası Psikiyatri Açısından Ruh Hastalığı Kavramı". *T Klin Psikiyatri*, 2, 21-30.

Chester, A. (2015). *The Permanent Cloud and the Passing Storm: Photography and Psychiatry in Nineteenth-Century Western Europe*. Web: https://www.academia.edu/18812055/The_Permanent_Cloud_and_the_Passing_Storm_Photography_and_Psychiatry_in_Nineteenth-Century_Western_Europe Erişim tarihi: 24.01.2020.

Diamond, H. (1856/2010). "On the Application of Photography to the Physiognomic and Mental Phenomena of Insanity". *Psicoart (1-2010)*. (Eserin orijinal yazım tarihi 1856'dır). Web: <https://psicoart.unibo.it/article/download/2090/1478>. Erişim tarihi: 23.12.2018.

Didi-Huberman, G. (2003). *Invention of Hysteria Charcot and the Photographic Iconography of the Salpêtrière*. London: The MIT Press Cambridge.

Ekmeççi, P.E. (2018). "Psikiyatri Tarihinde Bir Dönüm Noktası: 19. Yüzyılda Avrupa'daki Gelişmeler ve Etkileri". *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi*, 26(2), 77-85.

Gilman, S.L. (1976). *The Face of Madness: Hugh W. Diamond and Psychiatric Photography*, Vermont: Echopoint Books.

Gökberk, M. (2003). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Harding, C. (Ocak 2013). *Dr. Hugh Welch Diamond: Photography and the pseudoscience of physiognomy*. Web: <https://blog.scienceandmediamuseum.org.uk/a-z-photography-collection-hugh-welch-diamond/>. Erişim tarihi: 13.11.2018.

Hartley, L. (2001). *A science of mind ?Theories of nature, theories of man? Physiognomy and the Meaning of Expression in Nineteenth-Century Culture (s. 15-43) içinde*. Cambridge: Cambridge University Press,

Morison, A. (1843). *The Physiognomy of Mental Diseases*. London: Longman and Co.

Pearl, S. (2009). "Through a Mediated Mirror: The Photographic Physiognomy of Dr. Hugh Welch Diamond ". *History of Photography*, 33 (3), 288- 305.

Pietikäinen, P. (2015). *The medical Management of Madness. Madness: a History (s. 106-113) içinde*. New York: Routledge.

Pinel, P. (1962). *A Treatise on Insanity (çev. D. D. Davis)*. New York: Hafner Publishing Co. (Eserin orijinal basım tarihi 1806'dır).

Popova, M. (Kasım 2011). *How Darwin's Photos of Human Emotions Changed Visual Culture? Web: <https://www.brainpickings.org/2011/11/11/darwins-camera/>*. Erişim tarihi: 27.01.2020.

Rutanen, J. (2015). *Phototherapy and Therapeutic Photography: The Healing Power of Photographs*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Leiden University/ Film and Fotographic Studies, Leiden.

Stevens, R. ve Spears, E.H. (2009). "Incorporating Photography as a Therapeutic Tool in Counseling", *Journal of Creativity in Mental Health*, 4 (1), 3-16, doi: 10.1080/15401380802708767.

Yumrul, A. (2012). *Ötekiliği Bedenlere Kaydetmek. Çayır K., Ayan Ceyhan M.(Ed.), Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar (s. 89- 96) içinde*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

İnternet Kaynakları

Web 1: <https://www.oed.com/>. Erişim tarihi: 21. 01. 2020.

Web 2: <https://wellcomecollection.org/works/da9kf2zs>. Erişim tarihi: 21. 01. 2020.

Web 3: <https://dictionary.apa.org/demonomania>. Erişim tarihi: 26.01.2020.

Web 4: <https://www.iienstitu.com/blog/daguerreotype-fotografcilikta-tarihi-bulus>. Erişim tarihi: 02.03.2020.

Web 5: <http://www.getty.edu/art/collection/artists/1805/hugh-welch-diamond-british-1809-1886/> Erişim tarihi: 13.11.2018 .

Web 6: <https://www.thevintagenews.com/2016/05/04/photos-asylum-patients-19th-century-british-psychiatrist-used-photography-analyze-mental-disorder/> Erişim tarihi: 13.11.2018 .

Web 7: <http://www.peib.org.uk>. Erişim tarihi: 24.01.2020.

Görsel Kaynakları

Görsel 1: Internet:[https://www.meisterdrucke.uk/fine-art-prints/Georges-Francois-Gabriel/281034/Epileptic-woman,-front-view,-illustration-from-an-unpublished-treatise-by-Jean-Etienne-Dominique-Esquirol-\(1772-1840\)-on-the-lunatics-of-the-Salpetriere-asylum,-c.1818--.html](https://www.meisterdrucke.uk/fine-art-prints/Georges-Francois-Gabriel/281034/Epileptic-woman,-front-view,-illustration-from-an-unpublished-treatise-by-Jean-Etienne-Dominique-Esquirol-(1772-1840)-on-the-lunatics-of-the-Salpetriere-asylum,-c.1818--.html). Erişim tarihi: 23.01.2020.

Görsel 2:Internet:[https://www.meisterdrucke.uk/fine-art-prints/Georges-Francois-Gabriel/228749/Cretin,-front-view,-illustration-from-an-unpublished-treatise-by-Jean-Etienne-Dominique-Esquirol-\(1772-1840\)-on-the-lunatics-of-the-Salpetriere-asylum,-c.1818--.html](https://www.meisterdrucke.uk/fine-art-prints/Georges-Francois-Gabriel/228749/Cretin,-front-view,-illustration-from-an-unpublished-treatise-by-Jean-Etienne-Dominique-Esquirol-(1772-1840)-on-the-lunatics-of-the-Salpetriere-asylum,-c.1818--.html) .Erişim tarihi: 23.01.2020.

Görsel 3, 4 ve 5. Morison, A. (1843). *The Physiognomy of Mental Diseases*. London: Longman and Co., s.66, 70 ve 208. Erişim tarihi: 24.01.2020.

Görsel 6, 7 ve 8. Diamond, H. (1856/2010). "On the Application of Photography to the Physiognomic and Mental Phenomena of Insanity". *Psicoart (1-2010)*, s. 4, 11, 12. Erişim adresi: <https://psicoart.unibo.it/article/download/2090/1478>. Erişim tarihi: 23.12.2018.